

З портрета роботи худ. К. Б. Кондратьєвої.

*Володимир Карнович Дебогорій-Мокрієвич,
помер 2 листопада 1926 р.*

М. П. ДРАГОМАНОВ

ІЗ СПОМИНІВ ВОЛОДИМИРА ДЕБОГОРІЯ-МОКРІЄВИЧА

(Писано весною р. 1922).

I.

Року 1881, розбитий у своїх народньо-бунтівницьких віруваннях, я втік за кордон і опинився був у Женеві, що була, сказати-б так, збірним пунктом російської еміграції. Сюди поперед мене приїхали товариші з одних зі мною гуртків—Судзиловський, Стефанович, Засулич і ще кілька чоловіка; тут під той час перебували Кравчинський, Крапоткин і чимало інших емігрантів, з якими я тоді був спізнався. Тут жив також і Михайло Петрович Драгоманов із своєю сім'єю, і з Драгомановим я також познайомився того разу.

Треба сказати, що мені довелося уже раз зустріти його за якийсь час перед тим. Це трапилось було літ із п'ять тому—в Києві—у члена Української Громади В. Л. Беренштама, якого я, як старого свого вчителя з кам'янець-подільської гімназії, часами одвідував. Я був нелегальний, і мені здалось незручним знайомитись із Драгомановим; але я багато чував про нього від студентів і, пам'ятаю, з великим зацікавленням розглядав його тоді крізь одчинені двері з сусідньої горниці. Він повертався до мене то спиною, то боком і, не сівши ні на хвилину, ввесь час простояв у залі перед круглим столом, по другий бік якого стояв Беренштам і про щось з ним розмовляв. Незабаром Драгоманов пішов, але його незвичайно струнка, випростана постать відзначилася в моїй пам'яті. То була людина середнього зросту, з темноруським довгим волоссям, зачісаним назад, і такими самими темноруськими вусами та бородою. Вдягнутий був він у піджачний костюм якогось темного кольору.

Таким самим побачив я Драгоманова і року 1881 в Женеві. Таким він зоставався більш-менш і до кінця днів своїх. Правда, в Софії перед смертю у нього було чимало вже й сивизни на голові, але він усе так само зачісував своє волосся назад, з невиразно-позначеним проділом збоку, і хоча ходив надзвичайно повільно, держачи пр ву руку на лівому боці грудей, він слабував на аневризму аорти,—проте спину тримав так само рівно, як і попереду.

Під цю першу добу моїх із Драгомановим зустрічів я мало встиг з ним зблизитись, бо мені треба було шукати роботи,—отже довелося покинути Женеву. Я перебравсь до Парижу.

Що до поглядів своїх Драгоманов був федераліст і близько підходив до прудоніянців. Через те в період його перебування за кордоном з 1876 до 1880 року серед революціонерів, що під той час ще додержувались „народництва“, в якому було теж багато прудоніянства, в нього було чимало щирих приятелів і навіть друзів. Отже, у нього зав'язалися досить близькі стосунки з людьми, що гуртувались коло „Общини“, революційно соціалістичного часопису, що виходив у Женеві: Клеменсом, Кравчинським, Раллі, здається Аксельродом... Проте, не стану перелічувати поіменно, бо під той час я жив ще в Росії, то й не був близько знайоми із закордонними „общинниками“, то може що до декотрих імен я й помиляюсь. Завважу тільки, що приятелювання, напр., із Сергієм

Кравчинським (Степняком) не переривалось у Драгоманова через усеньке життя, і Михайло Петрович завжди говорив про нього надзвичайно тепло. Сам Кравчинський у своєму листі до мене признається, що з усіх Росіян, яких він зустрічав за кордоном, найбільше любив він Михайла Петровича Драгоманова.

До кінця сімдесятих років належать прегарні політичні брошури, що їх написав Драгоманов: „Турки внутренніе и турки внѣшніе“—з приводу російсько-турецької війни та визволення Болгарії, і „За что старика обидѣли“—з приводу замаху Засуличевої на Трепова.

З останньої брошури ми бачимо, що до терору, який саме тоді зароджувався, Драгоманов ставився прихильно. Збройні одсічі при арештах він не тільки виправдував, але й безумовно навіть хвалив. Вбивство шефа жандарів Мезенцева він теж ухвалив. Коли Сергій Кравчинський після цього вбивства завітав до Женеви, Драгоманов, зустрівшись із ним, звернувся до нього із словами: „Дозвольте стиснути вашу мужню руку“. Ці слова мені переказували люди, що сами чули їх. Сам я не міг їх чути, бо тоді не жив ще за кордоном. Проте можу ствердити, що Драгоманов узагалі спочував цій події, так само й замахові Засуличевої на Трепова; про це мені не раз доводилось чувати од нього самого.

Брошура „За что старика обидѣли“ була, здається, останньою, до якої революційні соціялісти поставились добре. Вже „La Tyranicide“, що його написав Драгоманов з приводу вбивства Олександра II, більшість наших революціонерів зустріла дуже неприхильно, бо в цій брошурі вже інші брєніли ноти. Драгоманов до цього нового терористичного акту, здається, почав ставитись далеко не так, як до пострілу Засуличевої та до вбивства шефа жандарів.

Отже, разом з тим, як народництво тратило ґрунт, заступаючись народовольством з одного боку, а з другого—чорнопередільством, що невдовзі перетворилось на соціал-демократизм; разом з тим, як анархо-федеративні принципи заступались централістичними з тенденцією до захоплення влади, ставлення Драгоманова до революційного руху почало також мінятись. Обвинувачуючи його, багато хто дорікав йому, ніби він змінився,—попереду спочуваючи революційній боротьбі, а потім на неї нападаючи.

Але безсторонній історик повинен буде висловити в цій справі саме противну думку: не Драгоманов змінився, а революційний рух повернув і пішов зовсім не в той бік, куди йшов попереду. Від анархізму та крайнього децентралізму він перекинувся до якобінізму та централізму. То було справді таке salto-mortale, з яким не всякий міг миритись. Треба було мати дуже розтяжливі політичні переконання, щоб перетравити такий скік. Драгоманов не здатний був на це, і зняв проти цього принципіальну боротьбу.

З 1881 року у Женеві почало виходити „Вольное Слово“; в ньому Драгоманов узяв участь і до нього революціонери поставились дуже підозріло. Потім підскочило ще декілька додаткових справ, що загострили боротьбу; непорозуміння, що виникли в Драгоманова із Стефановичем та його гуртком у багатьох інших справах, довели антагонізм до того, що Драгоманову послано було од певної групи осіб одвертого листа, і багато хто з емігрантів порвав з ним зносини.

Треба сказати, що в ліберальній частині російського громадянства, переважно земській, до революційного руху, після того, як він набрав терористичного характеру, почали ставитись неприхильно.

Ще року 1878, на самому початку тероризму, земці, ведучи пере-

говори з революціонерами, першою умовою згоди виставляли припинити терор, визнаючи, що він залякує громадянство і відштовхує уряд у бік реакції. Це негативне ставлення до терору особливо різко виявилось після царевбивства. Серед петербурзьких лібералів може й були люди, що дивились на цю справу інакше; але ці люди, звичайно, не виявляли думок того ліберального осередку, що гуртувався у нас головним чином по земствах,—цього єдиного до певної міри організованого осередку, на який урядові доводилось більш-менш зважати. Ось що каже в цій справі між иншим один з найзначніших земських діячів, І. Петрункевич, як то зазначає Богучарський на стор. 401 своєї книги „Ізъ історіи политической борьбы въ 70—80 годах XIX вѣка“: „На харківському ювілейному з'їзді (у жовтні 1878 р., ювілей був на пошану українського письменника Квітки) відбувались наради і тоді вже висловлено, що всякий терор, чи червоний, чи білий, однаково небезпечний за-для громадської волі та встановлення правопорядку“ (курсив наш), і далі, що „терористичні акти не допускали ніяких виступів, залякували громадянство й розлючували уряд“.

Отже мусимо визнати, що визвольний рух у 70—80-х роках минулого віку плив двома течіями, що мало торкалися одна одної і були майже одна одній ворожі: революційно-соціалістичною, що прибрала при кінці 70-х і на початку 80-х років головним чином терористичного характеру, і земсько-ліберальною, конституційною, що йшла на легальному ґрунті й рішуче висловлювалась проти всякого терору—і червоного, й білого.

На чийому-ж боці була правда? На боці терористів чи земців? Біг подій показує на надзвичайно цікаве з'явище: Олександр II наважився змінити курс своєї внутрішньої реакційної політики і прикликати до урядування ліберального Лоріс-Мелікова після нападів од терористів. Напади ці йшли один по одному, з пострілу Засуличевої почавши. Зокрема, оскільки пригадує, саме вбивство Мезенцева й викликало цей поворот і закликання потім Лоріс-Мелікова до врядування.

Та, з другого боку, і падіння Лоріс-Мелікова було прямим наслідком знову-таки терористичного акту—вбивства царя. Терор, таким чином, був тим дужим засобом, уживати якого можна було, в-очевидьки, тільки дуже обережно. Невчасно пущений в діло спосіб цей, замість користи, наробив шкоди.

Хоч-би як глузували з Лоріс-Меліковської „конституції“, беручи її що-разу, як ми пишемо про неї, в лапки, взиваючи її „куцою“,—хоч-би як силкувались ми довести її нікчемність,—тепер, після всього, що перебули ми,—цей далекий момент нашої історії виявляється перед нами в иншому зовсім світлі. Чверть віку реакції, з початку царювання Олександра III аж до скликання Державної Думи, являє собою суцільний, злісно-безглуздий, хмурий час, лихі сторони якого важко навіть собі уявити що до згубного їх значіння для країни. І жодного нема сумніву, що нам незмірно краще жилося-б, коли-б на початку 80-х років у нас укріпилась була, замість реакції, хоч-би найкудіша Лоріс-Меліковська конституція.

З 1881 року, як я гадаю, Драгоманов виразно стає прихильником земсько-конституційного напрямку, зайнявши в ньому безперечно крайню ліву позицію. Сказаного, гадаю, досить для того, щоб зрозуміти причини, через які в багатьох революціонерів утворилися ворожі до Драгоманова стосунки. Федераліст і прихильник земств не міг подобатись централістам-революціонерам. І на це, звичайно, доводиться зважати.

Згодом, коли пристрасті заспокоїлись і люди почали спокійніше ставитись до цих змагань та суперечок, багато обвинувачень проти Драго-

манова сами собою одпали, втративши всяку вагу. Але деякі із цих обвинувачень, що здавались поважнішими та істотнішими, не тільки не пішли в непам'ять, але навіть виявили тенденцію зостатись на віки вічні, перетворюючись на історичні факти. Як на спробу подібного роду—перетворити на безперечний історичний факт—треба дивитись на досліді Богучарського про ролі Драгоманова у визвольному рухові кінця минулого століття, надруковані у виданій від нього 1912 року його книзі: „Изъ истории политической борьбы въ 70—80-х годахъ XIX вѣка“.

Вияснюючи значіння Драгоманова в цьому визвольному рухові, було-б помилкою поминути без уваги цю працю Богучарського, і тому ми зупинимось на ній.

Досліді Богучарського про Драгоманова торкаються головним чином двох питань: питання про „Вольное Слово“, орган ліберального напрямку, що виходив у Женеві в 1881—83 роках і що його редактором був якийсь час Драгоманов,—і питання про переговори, що їх тоді-ж таки провадила через Нівинського двірська організація „Священной Дружины“ з „Исполнительнымъ Комитетомъ“ Народньої Волі, в яких Драгоманов також брав участь.

Про „Вольное Слово“ я розкажу потім, а тепер почну з переговорів.

У переговорах з Нівинським брали участь: Драгоманов, я, Лавров і Оловенникова. Переказуючи й освітлюючи цей епізод, Богучарський надає ролі Драгоманова дуже негарного характеру, який разом з тим цілком не відповідає історичній правді.

Тільки два й є джерела що до участі Драгоманова в цих переговорах,—а саме: мої спомини, що надруковано їх у часопису „Былое“ за 1907 р., та спомини самого Драгоманова. Перекажу коротко, що я писав про цю участь Драгоманова. Року 1882-го, не пам'ятаю напевне місяця, мене викликав Драгоманов з Парижу телеграмою; приїхавши до Женеви, я познайомився там з Нівинським. Назвавши себе посланцем двірської організації „Добровольной Охраны“, на чолі якої, як казав Нівинський, стояв Шувалов, Нівинський сказав, що організація ця поставила собі метою добитись для Росії конституційного ладу і з приводу цього бажала-б прийти до порозуміння з „Исполнительнымъ Комитетом“ Народньої Волі. Не маючи з ним звязку, організація зупинилась, як на посередника між собою і „Исполнительнымъ Комитетом“, на Драгоманові, Лаврові й Мокрієвичі.

Я не стояв у безпосередніх зносинах з „Исполнительнымъ Комитетом“, і тому запропонував замість себе ввести до переговорів з Нівинським—Оловенникову, що перебувала в Парижі, а для цього мені треба було їхати назад до Парижу. Переговоривши про це з Драгомановим, ми з ним так і поклали зробити. Того-ж дня д-р Нівинський і я виїхали до Парижу. На цьому участь Драгоманова в переговорах і кінчається.

Майже те саме каже й Драгоманов у своїх споминах про зустріч і переговори з Нівинським.

Здавалося-б, що тут можна було-б лихого вигадати що до Драгоманова? Проте в переказі Богучарського на стор. 427 його книги цей самий епізод ось як звучить: „Коли Нівинський прибув за кордон на переговори з народовольцями од імени „Земської Ліги“(?), то він з'явивсь перш за все до Драгоманова, який негайно викликав з Парижу телеграмою Дебогорія-Мокрієвича („в дуже важливій справі“, як оповідає про це в своїх споминах сам Мокрієвич) і доручив йому одвезти Нівинського до Парижу на переговори з Лавровим, що Мокрієвич і зробив“ (курсив скрізь наш).

Те, що Нівинський з'явивсь перш за все до Драгоманова, для нас пояснюється простим, чисто географічним міркуванням: од Женеви до Росії ближче, ніж од Парижу, і у всякому разі для кожного, хто їде з Росії, вона—більш по дорозі до Парижу, ніж Париж—до Женеви. Так само і в моєму вислові, що мене викликав Драгоманов телеграмою „в дуже важливій справі“, також жоднісінької компромітації для Драгоманова нема. Справа була безперечно важлива і телеграму негайно треба було мені послати, бо я що-хвилини міг виїхати з Парижу до Марселя, і про те Драгоманов знав. Але Богучарський, видимо, вбачав у цих дрібницях, підкреслюючи їх, якусь компромітацію для Драгоманова. В цілому-ж переказ цього епізоду має у нього надзвичайно гідкий, злісний характер. Читаючи його, кожен має право сказати: який, одначе, владний, безцеремонний добродій був із цього Драгоманова. Телеграмами викликав до себе людей, доручав їм перевозити—кого він уважав за потрібне,—з однієї країни до іншої,—там ці люди мусіли заводити міб собою переговори. І все це робилося за вказівками Драгоманова.

І це той самий Драгоманов,—скажемо ми од себе,—що одзначався надзвичайною коректністю та прямоотою в своїх стосунках до людей. Драгоманов, який писав і проповідував, що „до чистої справи треба і засобів чистих“, і обурювався за приводу крутість, практикованих частенько серед революційних кругів. Той Михайло Петрович Драгоманов, професор університету, який уникав нав'язувати навіть своїм слухачам, сказати-б так, учням, будь-яку думку про ту чи іншу історичну подію, дбаючи найбільше про те, щоб знайомити їх із сировим матеріалом, на підставі якого вони мали-б сами вже змогу самостійно робити висновки. Це той самий Михайло Петрович Драгоманов, який ніяк не міг примусити Кузьму Ляхощького, колишнього складача при друкарні „Громада“, щоб він вчасно виконав ту чи іншу роботу; упертись, було, Кузьма, піде блукати по околицях Женеви, і Михайло Петрович тільки руками розводить, терпляче домагаючи, коли зміниться в Кузьми настрої.

Надавши з самого початку епізодові з Нівинським неправдивого освітлення, Богучарський каже далі: „Так міг зробити Драгоманов, звичайно, тільки тоді, коли-б у Нівинського були поважні рекомендації. Од кого?.. Драгоманов був знайомий з Шуваловим особисто, це нам напевне відомо, але коли і як зав'язалася така знайомість, ми, на жаль, не знаємо. Тимчасом встановити цей момент було-б дуже важливо“.

Одна неправдивість спородила другу: неугрунтоване та фальшиве освітлення факту призвело Богучарського до помилкової думки, що Нівинський мав до Драгоманова рекомендації од Шувалова!

Далі він пише так: „Ми вже говорили вище, що, на нашу думку, Мокрієвич сплутав „Добровольную Охрану“ з „Земською Лігою“ (можливість чого цілком припускав і в особистій розмові з нами сам Володимир Карпович Дебогорій-Мокрієвич). У № 13 „Былого“ (закордонного) з'явилися прислані йому од д. Павлика, написані ще року 1889 від М. П. Драгоманова „Воспоминанія о переговорахъ Добровольной Охраны и Исполнительнаго Комитета русской соціально-революціонной партіи въ 1882 году“. У цих споминах Драгоманов говорить також про д-ра Нівинського (імення його він, одначе, не називає), як про члена „Добровольной Охраны“, од імени якої, як каже Драгоманов, і проваджено переговори (через Лаврова) з „Исполнительнымъ Комитетомъ“. „Але ми знов кажемо,—провадить далі Богучарський,—що ні в паперах Лаврова, ні в документах „Дружини“, що стосуються до цієї справи, немає назви „Добровольной Охраны“. І там і там фігурує „Земская Лига“, се-то організація, вигадана—як ми вже довели вище документально,—„Свя-

щенної Дружиной“. З тих самих споминів Драгоманова виходить, ніби Нівинський з'явивсь до нього без усяких рекомендацій, а проте Драгоманов одправив його з Мокрієвичем до Лаврова“ (курсив наш),—уперто провадить Богучарський і потім каже далі так: „Це зовсім неймовірно для такої поважної та обережливості людини, як Драгоманов. Тут треба подати, що спомини Драгоманова, які він призначав 1889 р. для друку,—не виявляли в собі свідомо повної істини“ (курсив наш).

Так од однієї помилки до другої, як похилою площиною, Богучарський і докотився до безглузлого висновку, що Драгоманов у своїх споминах набрав. В усьому цьому переказі епізоду з Нівинським звертає на себе увагу перш за все несерйозне ставлення автора до матеріалів, на підставі яких він викладав історичний факт. Зазначу хоч-би те, що в моїх споминах Нівинський називав себе посланцем „Добровольной Охраны“, а не „Земской Лиги“, як каже Богучарський. Звичайно, пам'ять могла мене зрадити, і я міг помилитись. Але коли й Драгоманов у своїх споминах каже те-ж таки саме (зазначу, що я дізнався про існування Драгомановських споминів тільки з книги Богучарського), то Богучарському, поміркувавши над цими відомостями, треба було відмовитись од свого твердження. Але це значило-б для нього відмовитись і од своїх здогадів, а з тим він не міг помириться. Наперед узята думка, ніби все, що стосувалось до переговорів з „Исполнительнымъ Комитетомъ“, виходило від „Священной Дружины“, головним чином її правого крила—Щербатова, Шульца та інших реакціонерів, які, щоб дурити людей, привластили собі назву „Земской Лиги“,—ця наперед узята думка не давала Богучарському правдиво глянути на питання і призвела його до того, що епізод з Нівинським в його освітленні прибрав дуже негарного характеру. Виходило так, будім-би то Нівинський, посланець двірських реакціонерів, за посередництва Драгоманова, до якого він дав рекомендації од Шувалова(?),—встиг пролізти в емігрантське товариство: Драгоманов накинув Нівинського Мокрієвичеві, а той повіз його до Парижу й зазнайомив з Лавровим та Оловенниковою.

Я поспішав їхати до Марселя і тому в Парижі я був присутній на одному тільки засіданні, що відбулося в помешканні Лаврова; підчас його д-р Нівинський майже слово-в-слово знову переказав перед Лавровим та Оловенниковою все те, що говорив Драгоманову й мені в Женеві. Отже говорив він і про „Добровольную Охрану“, що організувалася біля царя, і про Шувалова і т. ин. Тимчасом у паперах Лаврова, як каже Богучарський, ніде не згадується про „Добровольную Охрану“, а говориться тільки про „Земскую Лигу“.

Як це пояснити?

Що старий Лавров, який спершу не хотів, але нарешті таки згодився увійти в переговори з Нівинським,—не переставав морщитись при одному слові „Охрана“,—це було помітно всякому, і розумний та й хитренький Нівинський, очевидячки, дуже швидко постеріг це й постаравсь, щоб позбутись зайвих „треній“, замінити в дальших своїх переговорах з Лавровим „Добровольную Охрану“—„Земской Лигой“. Петро Лавров охоче пішов цьому назустріч і, само собою зрозуміло, в своїх паперах ні разу не згадав ні про „Добровольную Охрану“, ні про Павла Шувалова. Д-ру Нівинському, здається, ця зміна назв так сподобалась, що в дальших зносинах із Лавровим, не задовольняючись вже і „Земской Лигой“, він почав іменувати свою організацію „Партіей либеральныхъ земцевъ“,—бо-ж це звучало ще ліберальніше. Переказуючи про це на стор. 330,

Богучарський дивується з цієї зміни назви, а тимчасом треба було йому тільки уважніше вдуматись, і йому-б стало зрозумілим усе.

Щоб скінчити з „Драгомановськими провинами“, застається ще зазначити деякі місця з книги Богучарського і потім перейти до питання про „Вольное Слово“.

На стор. 426 Богучарський пише: „М. П. Драгоманов, звичайно, широко був переконаний, що його газета („Вольное Слово“) була органом „Земського Союзу“; справді-ж виходило щось зовсім інше; і коло нього снували такі постаті, як 1) Аркадій Мальшинський, член „Земського Союзу“, 2) граф Павло Павлович Шувалов, член „Земської Лиги“, 3) д-р Едуард Нівинський, член тієї-ж таки „Лиги“.

Називаючи Мальшинського, Шувалова й Нівинського членами то „Земського Союзу“, то „Земської Лиги“, Богучарський говорить це в тім розумінні, що все це було не що інше, як хитрування та витівки „Священної Дружини“, ніякої бо „Земської Лиги“ справді не існувало, а „Земський Союз“—якщо й існував, то був кволою організацією, що не могла підтримувати за кордоном власного друкованого органу. Ці три особи таким чином були, на його думку, непевними людьми, що компромітували кожного, з ким заходили в стосунки. Подивимось, проте, чи так воно було справді,—тільки ми почнемо свій перегляд з д-ра Нівинського. По факти підемо зовсім недалеко. В тій самій книзі Богучарського на стор. 336 ми знаходимо характеристику д-ра Нівинського, яку зробив один із членів „Священної Дружини“ в докладі своєму центрові. Ось що він пише:

„Доктора Е. (Едуарда Нівинського) вказав мені брат № 8 (П. Шувалов), яко особу, що може, через свої звязки з народовольською партією, бути мені корисною. Хоча д-р Е. не згодився-б служити агентом, але ладен був допомагати ліберально-конституційній партії в Росії в боротьбі проти терористів. Справді, то д-ра Е. підозрювано було, як особу, яку послав „Исполнительный Комитет“ народовольської партії, щоб розвідатись про сили й діяльність „Священної Дружини“. Зазнайомившись ближче з д-ром Е., я постеріг, що він має нахил вірити в існування земської ліберальної ліги в Росії й уважав, що брати 6-й (Воронцов-Дашков), 8-й (П. Шувалов) і я належимо до цього союзу, який дбає про заведення в урядуванні виборчої системи, але саме за-для цього бореться з терором... Я ствердив доктора що до цієї думки“.

Уважаю, що наведених рядків досить, щоб вияснити особу Нівинського. То була людина благонадійна й політично незаплямована. В найгіршому разі можна припустити, що він сам підпав під містифікацію „Священної Дружини“. Але, беручи на увагу, що його рекомендував братові-докладчикові Павло Шувалов,—людина, згідно з усіма вказівками, як це побачимо далі, ліберальних поглядів,—і ця думка опадає, бо хто кого в ті часи містифікував та дурих при царському дворі,—реакціонери лібералів, чи навпаки,—важко сказати. То були інтриги та обопільне піддурювання двох течій, що одна з одною боролися, і не подоба істориків, освітлюючи та оцінюючи цей історичний момент, валити все й усіх на одну купу тільки через те, що все це відбувалося навколо царя та хоч-би навіть і під одним спільним девізом—охорони цього царя від „злоумышленников“. Не треба забувати того, що охорону особи царя від замахів з боку революціонерів на його життя диктували двірським колам умови тогочасного історичного моменту, і zostаватись „приближенным“ до царя, не беручи участі в його охороні, було неможливо. Через те і праві й ліві, і реакціонери й ліберально настроєні вельможі, щоб не втратити свого впливу,—усі, один перед одним,—наввипередки хапались, щоб виявити свою ревність у справі охорони.

Через довгий час після того, як велося переговори через Нівинського Драгоманов спіткався десь у південній Франції чи Швейцарії з вельможною особою, яка схарактеризувала цей момент двірських інтриг та підкопування одних під одних словами „с'était odieux“.

Переказуючи мені про цю свою зустріч, Драгоманов, пам'ятаю, додав: „Ви розз'явили-б рота, коли-б я назвав вам цю людину“. Він натякав на дуже високе становище його при дворі. Не сумніваюсь, що Михайло Петрович назвав-би мені його, коли-б я виявив був хоч найменше бажання дізнатись про цей секрет. Але я змовчав.

Про цю зустріч Драгоманова з вельможною особою я згадував у своїх споминах, надрукованих у „Быломъ“. Але того разу я не подавав жодних своїх що до цього думок та здогадів. Тепер я гадаю, що то був саме Павло Шувалов, з яким Драгоманов тоді саме, на мою думку, й зазнався.

Хто-ж такий був отой Павло Шувалов? Що то була за людина? І про цю особу, знов таки не ходячи далеко по факти, скористуємось даними, наведеними в книзі Богучарського. Павло Шувалов був член „Добровольной Охраны“. На стор. 435 ми читаємо: „Але що таке організація „Мужественныхъ добровольцевъ“ („Священная Дружина“ або „Добровольная Охрана“)? Чи була вона виключно зняряддям „сыска“ чи чимнебудь складнішим? Ми ладні думати,—каже Богучарський,—що саме таки складнішим. Звичайно зараз після 1-го березня 1881 року найголовнішим завданням новоутвореної організації була виключно боротьба з терористами, силу яких в урядових сферах безмірно перебільшували,—але потім,—коли цілою низкою езуїтських інтриг Победоносцеву та К^о пощастило „порахуватись“ з великим князем Костянтином Миколаєвичем та княжною Юр'євською і „повалити“ гр. Лоріс-Мелікова, гр. Мілютіна та ин. „конституціоналістів“, серед самої „Дружини“ виникли різні течії. Боротьба з терором об'єднувала, без сумніву, всіх дружинників, але далі починалися вже різкі суперечки. Тимчасом як А. П. Щербатов або сенатор Шульц вбачали в утвореній організації виключно засіб для „искорененія крамолы“,—инші, і серед них особливо гр. П. Шувалов, честолюбно мріяли за допомогою організації не тільки терор припинити, але й заступницького ладу з двома палатами, неодмінно з двома палатами, з яких верхня мусить по змозі наближатись до англійської палати лордів, добитись“.

„З цього тільки погляду,—каже далі Богучарський,—і стають зрозумілими всі вчинки гр. Шувалова, з його присилкою конституційного проєкта П. Петрункевичеві (про що розповідає сам Петрункевич), з особистим знайомством з Драгомановим і Гольцевим, з підтримкою „Вольного Слова“, з пропозицією Н. Я. Ніколадзе улаштувати йому побачення з носителем верховної влади, підчас якого загрозити (цареві) відродженням терору й т. ин. З'ясувати усе це самою тільки провокацією було-б, звичайно, дуже просто, але разом з тим і історично неправдиво“.

Треба сказати, що мало не в один з Нівинським час (трохи пізніше) провадились переговори тієї-ж таки „Священной Дружини“, або „Охраны“ з „Исполнительнымъ Комитетомъ“ за посередництва саме тільки згаданого Ніколадзе. Маючи адреси та рекомендації від літератів М. Михайловського та С. Кривенка, Ніколадзе увійшов у безпосередні зносини з членом „Исполнительнаго Комитета“ Л. Тихомировим, що емігрував близько цього часу й перебував біля Женеви. Ось що переказує про ці переговори сам Ніколадзе в своїй статті „Освобождение Чернышевскаго“, надрукованій у „Быломъ“ за 1906 р.:

„Коло половини грудня 1882 р. Л. А. Тихомиров приїхав до мене в

Париж. Як і казав мені в Петербурзі М. К. Михайловський, він привіз мені од імени конгресу руської соціально-революційної партії заяву, що коли уряд дозволить російському громадянству мирну пропаганду соціальних поглядів, хоча-б у такій скромній мірі і в тих вузьких межах, в яких це дозволено в сучасній Німеччині, і коли, крім того, він дасть амністію та певну пільгу громадській діяльності (в пресі, земстві й т. ин.), то революційна партія зобов'язеться припинити революційну діяльність і скасувати себе, яко партію протиурядову“. І далі: „Що-ж до зобов'язання не робити жодного замаху перед і підчас коронації, то воно зумовлюється двома вимогами:

1) Щоб цар послав довірену особу, яка зробила-б слідство про кричущі несправедливості, заподіяні на Карі політичним засланцям; 2) щоб звільнено було й вернуто до рідної країни М. Г. Чернишевського“. „Власноручну записку Л. А. Тихомирова, що резюмував ці пропозиції й зобов'язання, я особисто передав гр. Воронцову-Дашкову, вернувшись до Петербургу в останніх числах грудня 1882 року“.

„Тимчасом боротьба при дворі гр. Д. Толстого з гр. Воронцовим-Дашковим скінчилася цілковитим розгромом останнього“. „Скоро тільки я став був перед гр. Воронцовим-Дашковим,—провадить далі своє оповідання Ніколадзе,—він зустрів мене заявою, що надії й міркування його розвіялись...“ „Для дальших переговорів про виконання даних мені обіцянок (дозволу видавати газету) гр. Воронцов-Дашков прохав мене побачитись з флігель-ад'ютантом гр. П. П. Шуваловим“.

„Першого-ж мого з гр. Шуваловим побачення цей пояснив мені, що саме того часу шанси гр. Воронцова-Дашкова дуже впали. Настрій при дворі після мого од'їзду несподівано змінився. Вплив гр. Д. О. Толстого зміцнів і „Дружину“, на яку спирався гр. Воронцов-Дашков, має бути скасовано. А тому сподіватися зміни урядової програми та здійснення колишніх міркувань уже не слід“.

„Гр. Шувалов не ховав од мене свого розчарування що до революційної партії. Він уважав, що вона пропустила надзвичайно рідку оказію, щоб завести в Росії парламентарний лад. Для цього треба було, на його думку, не сходити з позиції листа „Исполнительнаго Комитета“ до Олександра III з приводу 1-го березня. Загальні місця та туманні вимоги цього листа треба було поставити в більш конкретній, діловій формі—параграфів конституції. Переходячи до поставлених вимог—„ce sont des misères“,—він заявив мені, що гр. Воронцов-Дашков уже добився наказу царевого, щоб послати на Кару флігель-ад'ютанта барона Нольде. Для звільнення Чернишевського треба, щоб його діти подали „всепопданнѣйшее“ прохання та діждатись коронаційного маніфесту“.

Гадаю, що з наведеного кожному стане ясно, що то була за людина з гр. Шувалова. Це був переконаний прихильник представницького ладу. Ми бачимо, що й сам В. Я. Богучарський дивиться на нього також як на конституціоналіста; і проте цей актив на користь Шувалову все-ж таки падає в очач Богучарського, і він сам рівняє його до темних осіб, що компромітують усіх, до кого вони стають у ближчі стосунки. Чому?—спитає кожний. Та тому, що Шувалов брав участь у боротьбі проти терору народовольців. Але-ж проти терору як-найкатегоричніше висловлювались і земці. Боротьба-ж Шувалова з терористами зовсім не мала поліцейського характеру, і коли він сам її провадив, то тільки на принципіальному ґрунті. Він підтримував „Вольное Слово“, що провадило такого рода боротьбу. Як-же поставились революціонери до цього органу преси?

На стор. 433 книги читаємо: „Небіжчик Варфоломій Олекс. Зайцев і декотрі інші революціонери уважали „Вольное Слово“, головним чином

за його боротьбу з терористичним напрямком, за орган суто провокаторський. Це, звичайно, не так,—каже Богучарський.—Коли на початку 80-х років з метою прямої провокації поліцейська влада надумала поставити за кордоном справжній провокаторський орган, вона надала йому напрямку не антитерористичного, а ультратерористичного. То була газета „Правда“, що виходила в Женеві одночасно з „Вольнымъ Словомъ“. І далі він каже: „Така гидотна та злочинна течія серед розшукних органів Росії не вмирала од Судейкина аж до Азефа, але „Вольное Слово“ являло собою, без сумніву, щось зовсім інше. Воно було органом групи людей, що належали до „мужественныхъ добровольцевъ“. Вони послали за кордон Мальшинського видавати газету, що мала на меті боротьбу з народовольством“.

Отже, „Вольное Слово“ хоч і не провокаторська, а проте дуже грішна газета, бо вона боролася з „Народною Волею“.

„Не можна не пожалкувати,—каже Богучарський на стор. 404,—що жоден з авторів надрукованих у „Сборникъ памяти В. О. Гольцева“ статтів не розказав нічого про знайомство Гольцева із Шуваловим. Невже цей факт нікому з друзів покійного не відомий? Тимчасом він має дуже важливе значіння, щоб освітити історію „противуправительственныхъ сообществъ не столь вредныхъ“. І таку щирю людину, як Гольцев, здається, також одурив Шувалов“.

Отже виходить, що П. Шувалов, як злий геній, встиг одурити не самого тільки Драгоманова, але й Гольцева—двох безперечно щирих, розумних, навіть, може, саме найрозумніших людей того часу, коли брати на увагу дозрілість політичних поглядів. Як це розуміти? Спробуємо розплутати це питання.

Треба визнати, що неясністю саме політичних поглядів завжди відзначалися революційні соціалісти. Сам я колись був ним, перебував цю слабкість і дуже добре знайомий з її проявами. Ми почали з відкидання політики, і увесь перший період нашого руху пройшов під прапором народництва, характерною рисою якого був аполітизм. І коли саме життя примусило нас нарешті зняти боротьбу проти уряду, то борючись ми все-ж не зовсім виразно розуміли саме політичне значіння цієї боротьби. Ми не розуміли суті політичної волі і через те не могли добиватися її. Своєю боротьбою з урядом терористи сподівались добитись не тільки цілей політичного характеру, але й якихось інших, особливих. Як-ж то могли бути цілі? Очевидячки, соціалістичні, і до того-ж насущніші та важливіші для терористів, ніж політична воля...

Це й виявлялось за час усіх їхніх сутичок з конституціоналістами. Так, це позначилося з самого-ж початку підчас київських переговорів 1878 року, коли вони на доводи І. Петрункевича не згоджувались припинити навіть тимчасово свій терор. Справді, коли-б у програмі київських терористів було виразно поставлено, як найближча мета, здобуття політичної волі, то проста логіка, що,—прилучаючи свої сили до громадських, земських сил,—вони тільки наближаються до своєї мети, привела-б їх неодмінно до згоди з земцями. Такої певності та виразності поглядів у них не було. І не було цієї певності поглядів не тільки в київських терористів 1878 р., але геть у всіх революційно-соціалістичних організаціях навіть пізніших періодів. Окремі люди, звичайно, розуміли, але організації їх, у цілому, знов кажу, не мали цієї певності та виразності поглядів.

Це саме виявилось, як ми дізналися з книги Богучарського, за переговорів того-ж таки І. Петрункевича з Михайловським, прихильником Народної Волі, коли Михайловський у своїх відповідях став був на ту

позицію, що руському народові, мовляв, треба землі, а не конституції. При цьому Богучарський додає од себе, що Михайловський сам собі перечив, бо в „Летучемъ Листкѣ“, надрукованому раніш од цих переговорів, сам таки Михайловський говорить цілком визначно про конституцію, Земський Собор і т. ин. Але саме суперечки, плутаність та безладність у політичних питаннях і були характерними для революційних соціалістів. На стор. 465 тієї-ж таки книги ми читаємо: „Поки живі були й перебували на волі Квятковський, Михайлов, Желябов та декотрі інші люди народовольського центру, в ідеях „Народной Воли“ реалістичні ноти безумовно переважали утопічні. Говорено було про завоювання політичної волі, про зміну державного ладу і майже обходили мовчанкою той утопічний пункт програми, який оголошував „захоплення влади“. Але зійшли з кону ці люди, і в 8—9 числі „Народной Воли“ з'явилась дивовижна вступна стаття. В ній говорилося про те, що тимчасовий революційний уряд, разом з політичним визволенням народу, переведе економічний переворот: скасує право власності на землю та знаряддя продукції. В 10 числі „Народной Воли“ помічається вороття знову до поглядів Желябова і т. д.

Отже ми бачимо, що люди з тієї-ж самої організації, і до того добре упорядкованої організації, говорили один—одно, а другий—друге в такому кардинальному питанні, як питання про політичну волю. Ясно, що не це питання було тим, що звязувало їх, а було всім їм спільне щось інше, незрівняно важливіше та ближче, ніж політика. „Звичайно,—пише Богучарський далі,—і народовольці в особі своїх таких видатних не лише діячів, але й мислителів, яким був Желябов, не подолали завдання синтезу „соціалізму“ і „політичної боротьби“, зовсім безпідставно ставлячи ці два розуміння в суперечність одно до одного. Завдання це розв'язав тільки перший російський соціал-демократ Г. В. Плеханов та його гурток „Освобождения труда“.

Так гадали й ми, поки читали Плехановські перші брошури: „Наши разногласія“, „Политическая борьба и социализмъ“. Проте той самий Плеханов літ двадцять по тому повинен був зміцнити в своїх поглядах. У своїй промові на другому з'їзді Рос. Соц.-Дем. Раб. партії, що відбувся в Брюсселі в серпні 1903 року, він каже так:

„Кожен даний демократичний принцип має розглядатися не сам по собі, в своїй абстрактності, а в його стосункові до того принципу, який можна назвати основним принципом демократії, а саме до принципу, який проголошує, що „salus populi suprema lex“. В перекладі на мову революціонера це означає, що „успіх революції є найвищий закон“. І коли-б для успіху революції треба було обмежити дію того чи іншого демократичного принципу, то зупинитись перед таким обмеженням було-б злочином. Як особисту свою думку я скажу, що навіть на принцип загального виборчого права треба дивитися з погляду зазначеного від мене основного принципу демократії“. І далі він каже: „Революційний пролетаріят міг-би обмежити політичні права вищих клас подібно до того, як вищі класи обмежували колись його політичні права. Про придатність такого способу можна було-б міркувати хіба з погляду правила: „salus Revolutiae suprema lex“. І на цей самий погляд ми повинні були-б стати і в питанні про довгочасність парламентів. Добрий парламент слід було-б зробити довгим, а лихий—розігнати його через два роки, а якщо можна, то й через два тижні¹“.

Отже, в ратування революції—це найвищий закон. З цим

¹ „Полный текст протоколовъ Второго очередного съезда Рос. Соц.-Дем. Раб. партіи“, Женева, 1903, стор. 169—170.

девізом революційні соціалісти неухильно працювали від початку до кінця. Де-ж тут видно було розуміння політичної волі? А там, де не існувало розуміння, не могло бути й добрих наслідків. І через те боротьбу революційних соціалістів в 70—80 рр. XIX в. і в 1903—6 рр. нашого віку, що мала надзвичайно енергійний, часом навіть героїчний характер, не можна навіть назвати в строгому розумінні слова боротьбою за політичне визволення народу. Справді ж, це було щось інше.

Для соціаліста, що стояв на революційному ґрунті, на мою думку, плутанина в питаннях політичних була неминуча. Повставала вона з того, що сама ідея здійснення соціалізму шляхом революції, якщо не визнавати захоплення влади, була не що інше, як плутанина розуміннів. Само по собі, визнати захоплення влади було, звичайно, помилкою, але це принаймні з логічного боку послідовно; отже, кажучи коротко, коли визнати революційний шлях для здійснення соціалізму, то треба визнати й захоплення влади. Зрікшись-же якобінства й захоплення влади, треба було зупинитись на якихось інших засобах, інших способах боротьби,—очевидячки, не революційних, а еволюційних. Для соціаліста-еволюціоніста питання політичного характеру ясні. Для соціаліста-революціонера—питання ці в тумані. Здійснення політичної волі, звичайно, дороге для соціаліста-еволюціоніста, бо воля ця дасть йому змогу вільно переводити в життя свої ідеали через пресу, слово, зібрання й т. ін. Для соціаліста-революціонера навіть воля друку й слова виявляються проблематичними, і він легко може їх зректись, найвищим бо для нього законом являється врятування революції. Для того, хто бажає й вірить у здійснення соціалістичних змін без якоїсь попередньої підготовки народу, для якої треба чимало часу, або висловлюючись виразніш, яка наростає протягом довгого ряду літ, бо-ж питання торкається основних, як-найглибших змін у житті багатомільйонної маси,—той неминуче захоче „перескочити“ (термін, що його часто вживано на початку 80-х років) через буржуазну конституцію і просто перейти до вищих форм життя. Оця віра, що можна „перескочити“, і вносила плутанину в погляди революційних соціалістів, і історик повинен завжди мати її на увазі що-разу, як він хоче характеризувати наш визвольний рух кінця XIX і початку XX століття. А саме цього й мало помітно в книзі Богучарського. Ми схилиємось до думки, що він мабуть і сам слабував на деяку невиразність щодо своїх політичних поглядів. Докази перед очима. Отже, говорячи про той пункт народовольської програми, де трактується про захоплення влади, Богучарський взиває цей пункт утопічним і ставиться до нього дуже непохвально; і разом з тим, визнаючи погляди російських соціал-демократів, і зокрема плехановські, за незрівняно дозріліші з політичного боку, він не помічає брюсельську промову Плеханова, який явно опинивсь на ґрунті того самого захоплення влади, — бо-ж справді—коли-б це революціонери мали змогу „притиснути руських буржуїв“ і позбавити їх політичних прав, як не захопивши владу в свої руки? Допустити, що Богучарському була невідома ця промова, ми не можемо. А ось і друге. На стор. 400 своєї книги Богучарський каже: „Думкою про союз із лібералами був дуже серйозно перейнятий Желябов, але для тих справ, які він узяв на свої плечі, ледве вистачало 24-х годин на добу, і через те Желябову в цій сфері не тільки нічого не щастило здійснити, — але навіть зробити до того перші кроки. Через те-ж, що між народовольцями й земцями-конституціоналістами не було будь-якої згоди, визвольний рух того часу, звичайно, багато втратив“.

Але-ж на якому ґрунті могла скластися ця згода у Желябова з зем-

цями, коли головною роботою у Желябова було царевбивство, а у земців—першою вимогою ставилось припинення терору?

Тогочасний визвольний рух, як я казав це вже попереду, йшов двома течіями, що не стикалися і майже ворогували одна з одною,—соціалістично-революційною і земсько-конституційною. В освітленні цього питання в Богучарського помітно значний дефект. Хоч він і згадує про земський рух, але якось мимохідь, мов би знехотя, як про щось дуже вже другорядне та мізерне в порівнанні з боротьбою, яку провадила Народня Воля. Правда, Народня Воля являла собою дуже тісно збиту організацію, іншими словами—змову, тимчасом як земсько-конституційна течія носила більш-менш широкий, громадський характер і мала незрівнянно менш організованости; проте вона заслуговувала на більшу увагу від історика, який пробує характеризувати визвольний рух 70—80 рр. XIX в., ніж уділяє їй Богучарський. В книзі своїй він сам виступає виразним прихильником революційних соціалістів; з цього випливає його несприятливе ставлення й до Драгоманова й до Гольцева, цих двох найбільш тямущих та дозрілих наших політичних діячів, яких ролю й значіння у визвольному рухові 80-х років Богучарський цілком не зрозумів і не оцінив. Але коли поводитися Гольцева й особливо Драгоманова, на його думку, було варте догани через те, що вони „накладали“ з Шуваловим,—то вже про самого П. Шувалова й казати було нічого. Особу цю зачислено було до безапеляційно-негативних явищ у російському житті вже за те одно, що він утворив „Вольное Слово“, яке боролось з народовольцями. Крім того, цей „честолюбний“ вельможа мріяв про представницький лад з двома палатами, „обов'язково з двома палатами“,—докірливо додає Богучарський,—„з яких верхня повинна по змозі наближатись до англійської палати лордів“.

Гріх цей уявляється нам в іншому світлі: подібне честолюбство в російського вельможі здавалося-б нам не тільки гідним похвали, бо-ж ми гадаємо, що коли-б у нас менше було серед вельмож чисто-російських рабів та більш таких, що подібні до лордів, то нам, само собою зрозуміло, було-б краще. Так само й те, що Шувалов підтримував „Вольное Слово“, де писалося проти народовольства, ніяк, на нашу думку, не накладало на нього темної плями. Ми з певністю кажемо, що всякий інший конституційний орган під той час неминуче боровся-б з Народньою Волею, бо,—як висловився земець І. Петрунkevич,—усякий терор—червоний і білий—однаково небезпечні для громадянської волі та заведення правопорядку,—а діяльність народовольців зводилася головним чином саме до терору.

Драгоманов і Гольцев були видатні наші борці за політичну волю, що мали не тільки розум і знання, а й відповідний темперамент. Вони не належали до тих євангельських рабів, що закопали свої таланти в землю, і яких, на жаль, чимало було у нас,—а, навпаки, охоче витрачали свої сили для загального добра, не зупиняючись перед ризиком. Михайло Петрович Драгоманов, при великій ініціативі, відзначався невідступністю й мужністю. Гольцева я особисто не знав, але з усього видно, що й він належав до людей того-ж таки типу. Ці борці не могли пропустити непоміченим Павла Шувалова, який являв собою особливу цінність завдяки своєму становищу при царському дворі. І ми бачимо, що до згоди з Шуваловим приходять спершу Гольцев, а потім втягується й Драгоманов. І цей крок не тільки їх не компромітує, але їхню політичну дозрілість виявляє.

Зостається сказати декілька слів про Мальшинського, особу, згідно з тими даними, що їх наводить Богучарський, справді непевну. Як він по-

трапив у редактори „Вольного Слова“, ми не знаємо, як не знаємо й того, чи відоме було П. Шувалову або Гольцеву минуле Аркадія Мальшинського. У всякому разі дивитися на нього очима Елпідіна, як на шпига або урядового агента, нема жодної рації. Вже самий той факт, що з Мальшинським уважали за можливе підтримувати стосунки такі люди, як Гольцев і Драгоманов, а ми цим людям дуже довіряємо,—доводив певну коректність Мальшинського. З другого боку ми знаємо, що розшукати в той час людину, яка згодилася-б поїхати за кордон редагувати ліберальний орган, було дуже й дуже важко,—отже, може, вже через це одно доводилось миритись, принаймні, на перший час, з Мальшинським,—та проте-ж його й замінив Драгоманов, що перейняв редагування „Вольного Слова“ на себе.

„Відомий земець,—читаємо на стор. 404,—що брав участь у „Земскомъ Съѣздѣ“, в листі до нас (цеб-то до Богучарського) прямо каже, що на підтримування „Вольного Слова“ Вик. Ол. Гольцев одержував кошти безпосередньо од гр. Шувалова, з яким він був знайомий“. Отже „Вольное Слово“ матеріальну підтримку мало від П. Шувалова, і підтримка ця йшла через руки Гольцева. Чом-же Гольцев так цікавився долею цього органу? Не можна допустити, щоб уся роля Гольцева зводилася до самого тільки пересилання грошей. І, безперечно, участь його в цій справі була незрівняно глибша. З відомостей про „Земскій Союзъ“, що походять од І. Петрункевича (див. стор. 397—399 книги Богучарського), ми довідуємось, що початок цьому „Союзові“ покладено було в Москві на з'їзді, якого ініціативу брав на себе тоді Гольцев і декотрі тверські земці. Другий видатний земець, імення якого Богучарський не наводить, в особистій розмові з Богучарським говорить (стор. 404—5): „Союз існував більше як назва, ніж у дійсності. Організованого не було нічого, каси—також. Гольцев зібрав щось із 70—80 карб.,—оце, здається, й усе, що було в його розпорядженні як „союзна сума“.

Отже ми бачимо, що Гольцев був одним з ініціаторів організації „Земскаго Союза“. Він клопотався й про влаштування „союзної“ каси; одно слово, Гольцев був найенергійнішим і разом з тим центральним членом цього „Союзу“. Зібрати грошей серед земців йому не пощастило (усього 70—80 карб. зібрав),—але залишити саму думку він не схотів і почав шукати коштів де-інде. Знайомство з П. Шуваловим, а може навіть не просто знайомство, а ближчий духовний зв'язок, дали йому змогу здійснити свій план. Викторові Олександровичеві Гольцеву, я майже певен цього, і належить ініціатива видання за кордоном „Вольнаго Слова“, органу з земсько-конституційною програмою,—а зовсім не „Священной Дружинѣ“, як це каже Богучарський. Отже через те, треба гадати, Драгоманов уважав „Вольное Слово“ за орган „Земскаго Союза“. Мені невідомо, чи зустрічавсь коли Драгоманов із Гольцевим,—гадаю, що ні. Але пам'ятаю, що коли я, прочитавши якусь статтю Гольцева в одному з російських журналів, заговорив про цю статтю й про Гольцева з Михайлом Петровичем,—він одповів мені майже буквально такими словами: „Під статтею Гольцева я ладен підписатись, не читавши“. Само собою зрозуміло, що, встряваючи в цю справу, Шувалов подбав провести в організації „Священной Дружини“ ту думку, що корисно, мовляв, було-б, маючи на меті боротьбу з терористами, організувати подібний орган за кордоном,—так само як і послати для переговорів з терористами з одного боку Ніколадзе, а з другого—Нівинського, якого він і рекомендував „Священной Дружинѣ“. Переказуючи потім Драгоманову всю сітку цих двірських інтриг та викрутнів, Шувалов з відразою скрикнув: „С'etait odieux!“

От у якому вигляді уявляю я собі тепер увесь цей епізод з „Вольнымъ Словомъ“ та участю в ньому Драгоманова, переговорами з Нівинським та ин., а зовсім не так, як викладає все це Богучарський у своїй книзі!

Чим-же пояснити те, що Василь Яковлевич Богучарський, людина розумна, безперечно щира, маючи, здається, потрібний матеріал, щоб правильно оцінювати події, які він описував, не зважаючи на те, заплутався й дійшов до помилок? Гадаю, що трапилось це через те, що до оцінки ролі Драгоманова в подіях, які він описував, він підходив з неприязною думкою, або, певніше, з настроєм, який непомітно для нього самого склався в нього перше ніж він узявся до вивчення справи. На Михайла Петровича Драгоманова сипалось чимало гідких докорів по революційних виданнях 80-х років, і на Богучарському,—людині дуже вразливій,—це мусіло відбитись.

II.

З 1882 до 1885 р. я прожив у автономій Румелії (Південній Болгарії), а звідти після перевороту, себ-то після прилучення Румелійського краю до Болгарського князівства, поїхав до Швейцарії. Під цей свій приїзд до Швейцарії, де я прожив того разу коло трьох років, я дуже зблизився з Михайлом Петровичем Драгомановим. Року 1888 в Женеві склався гурток людей, що надумалися виступати з чисто політичною програмою. До гуртка цього увійшли емігранти: Іван Добровольський, Михайло Драгоманов, Володимир Бурцев, Василь Маслов-Стокоз, Павло Зелинський і я.

В період „народоходження“ ми, — принаймні більшість народників, — не надавали жодного значіння політичній волі; гадали, що наш нарід може обійтись без неї, переступивши якомсь одразу в анархічний лад (потім у народовольців слово „анархічний“ замінено словом „соціалістичний“). Наступні по народниках народовольці та соціал-демократи надавали значіння вільним політичним порядкам, але лише стільки, скільки вони могли служити для соціалістичних цілей. Наш-же гурток стояв на тій засаді, що політична воля взагалі не потребує ніяких виправдань; вона потрібна не тільки соціалістам та для соціалістичних цілей, а всім людям взагалі. Особиста недоторкальність, воля думки та віри, воля преси, право зібрань і т. ин. сами по собі є благо, і всі розумні люди повинні добиватись їх здійснення. Року 1889 гурток наш і розвинув цю програму в низці статтів у неперіодичному виданні, якому ми дали назву „Свободная Россія“ і три числа якого випущено було в Женеві. Всупереч иншим тогочасним російським закордонним виданням, в „Свободной Россіи“, як я вже казав, пропаговано ідею політичної волі і разом підкреслювано ту думку, що справжню волю в Росії можна здобути тільки перевівши широке місцеве самоврядування та як-найбільшу децентралізацію. Зазначалось між иншим те, що тільки за самоврядування буде змога вільно розвиватись усім національностям, які перебувають на величезній території Російської держави. Національне питання таким чином розв'язувалося само по собі, мов-би входячи в питання самоврядування. Що за широкого самоврядування національне питання повинне було втратити свою гострість, це ми виводили з живого прикладу Швейцарії, де дуже миролюбно жили поруч три національності: Французи, Німці та Італійці,—саме тоді, як в Альзасі, що його завоювала Німеччина, Французи завжди билися з Німцями.

Уважаю за потрібне сказати, що провідні статті „Свободной Россіи“ виробляв спільно увесь гурток, зокрема-ж місця, що трактували про наці-

ональне питання, редагував Драгоманов. У „Свободной Росії“ між іншим Драгоманов надрукував був низку статтів, і в них викладав історію наших земств, їх боротьбу з чиновництвом та їх політичні виступи в формі подання „адрес на височайше ім'я“. Статті ці, здається, з деякими додатками, було потім випущено окремою брошурою з назвою: „Либерализмъ и земство“. Тому, отже, даремно деякі з українських революціонерів тепер, як серед с.-д., так і серед с.-р., намагаються знайти в Драгоманові свого однодумця; з революційними соціалістами він мав мало спільного.

В політиці — федераліст, в питаннях здійснення соціалізму — строгий еволюціоніст, — такий був, коротко формулюючи, Драгоманов. До комунізму, до якого йдуть послідовники Маркса, він був більш ніж байдужий. Коли заходила розмова про комунізм, він любив згадувати про зустріч славнозвісного Роберта Оуена у Відні з російським царем Олександром І, коли, відповідаючи Оуенові, який намагався виставити цареві перед очі всі гарні сторони від нього пропонованого людського співжиття, Олександр І сказав, що в Росії щось подібне до того вже робить Аракчєєв. Чи то факт, чи тільки один з історичних анекдотів — не знаю, але Драгоманов видимо уважав його за характерний, коли любив його згадувати. Своїм духовим складом Драгоманов наближався до анархізму, в якому людська особа, з її волею та всебічним розвитком, являє собою найвищий ідеал.

На трьох числах „Свободная Росія“ скінчила своє існування. Нас ніхто не підтримав, і голос нашого гуртка пролунав, як то кажуть, у пустелі. Висловлював дехто думку, що орган, який не мав своєї певної економічної програми, не міг утворити навкруги себе широкої організації. Може це й так, і ми були засуджені на невдачу; зазначу тільки, що економічні питання ми вилучили навмисне з програми через те, що ці саме питання й були головним чином спірні, а ми в той час намагалися утворити „єдиний фронт“ для боротьби з самодержав'ям.

Георгій Валентинович Плеханов жив під той час у Женеві, і мені часто доводилося зустрічатися з ним та балакати: хотілось прийти до якоїсь згоди. „Я добре знаю, — казав він якось мені, — що за „Свободной Росією“ зовсім не стоять ліберали. Адже це ваш гурток утворив цю програму, — ви — російські революціонери, а зовсім не ліберали“.

Якщо виключити Драгоманова, що ніколи не належав до революційних організацій, то що до нас увага ця була правдива. Але вона жодним способом не розв'язувала питання по суті, бо коли навіть зробити неможливе припущення, що лібералів у Росії зовсім не було (звичайно, Плеханов цього не припускав), то й у такому разі для російського громадського діяча, очевидно, іншого завдання не було, як утворювати цих самих лібералів, — інакше кажучи — самим нам, революціонерам; треба було перетворитись на лібералів, бо-ж найближчим черговим завданням для Росії все-ж лишалось здобуття політичної волі, а не здійснення соціалізму. Ця думка, здавалось, ясна була, наче день; проте вона аніяк не давалась нашим революціонерам-соціалістам, хоч як близько підходили до неї декотрі з них, як, напр., соціал-демократи в перший час свого існування, коли вони виступали в ролі критиків народництва та народо-вільства.

В останні роки свого життя Драгоманов присвятив свої сили організації радикальної партії в Галичині. Йому дуже хотілось утворити там щось аналогічне до нашого народництва, тільки позбавлене його аполітизму. Оскільки це йому пощастило, не берусь судити, бо з галицькими справами знайомий я поверхово; але знаю те, що йому чимало доводилось

витрачати сил на боротьбу із шовінізмом та національною виключністю, що глибоко вкоренилися були в галицькому громадянстві. Разом з тим Драгоманов дуже пильно стежив за бігом подій у Болгарії, куди його незабаром було запрохано на професора в софійський університет. Несила націоналізму, як провідної ідеї в організації державного життя, була там у віці.

Тимчасом подібний націоналізм був слабкістю більш-менш спільною багатьом слов'янським племенам. В ім'я його племена ці боролися одне з одним і не давали одне одному жити. Моравці й Чехи, Українці й Поляки, Поляки й Великоросіяни, що провадили русифікацію Поляків, Білоруси й Великоросіяни, Українці й знов таки Великоросіяни в тій-же самій ролі русифікаторів („обрусителів“), Сербі й Хорвати і т. д. І то зовсім не низи, не сами по собі народи провадили цю боротьбу, а націоналістичні верхи цих племен, що керували цими народами. Але пальму першенства що до цього взяли все-ж таки мешканці Балканського півострова, де на невеличкій порівнюючи території живе шість племен, з яких двоє слов'янських, за приводом своїх близькозорих політиків, завзяту провадять боротьбу одно з одним з найдавніших часів аж по сей день.

Кожен націоналіст, починаючи з геніяльного Гете, який бажав, щоб його Німці зробилися „страшними“ сусіднім народам, і кінчаючи дикуном з Соломонових островів, перейняті однаковим ідеалом. Усі вони незмінно йдуть до того, щоб бути страшними своїм сусідам, і тому клопочуться перш за все, щоб об'єднатись, зібрати всіх своїх одноплемеників в одне суцільне, в єдину, як-найсильнішу державу. Тому всі вони по суті централісти та мілітаристи, що жертвують волею свого народу за-для „страху ворогам“, який стає кінець-кінцем головною їх метою. Усі вони між иншим страшенно бояться асиміляції й клопочуться про відокремлення свого народу. А що асиміляція можлива з близьким, спорідненим народом швидше, ніж з дальнім, то через це до націй споріднених вони ставляться завжди з більшою ворожнечею, ніж до далеких племен.

Драгоманов умер 1895 року на 54-му році. Останні роки він прожив у Болгарії, де національне питання стояло особливо гостро, і це, як я гадаю, зробило чималий вплив на остаточне формування і, сказати так, одшліфовку його поглядів на це питання. Звичайно, з того великого друкованого матеріалу, який лишив нам покійний Михайло Петрович, певне можна насмикати деяких суперечностей, але треба пам'ятати одно—що громадський діяч не родиться готовим; погляди виробляються в нього більш чи менш спроквола і прибирають остаточну форму вже в певному періоді життя. Тут, як мені здається, існує для кожного своя кульмінаційна точка, і історики, характеризуючи людей, що вже зішли зі сцени, треба вміти розібратись у тій спадщині, яку лишає нам кожен діяч по собі. За таку кульмінаційну точку в Драгоманова в національному питанні, що цікавить нас, я вважаю найкращі дві праці, написані в останні роки життя і видані під назвами: „Чудацькі думки“ і „Листи на Наддніпрянську Україну“.

Уважаю за найдоцільніше зробити з цих брошур декілька виписів, що допоможуть нам з'ясувати собі його погляди.

„Листи“ викликані були полемікою, що її почав Вартовий (псевдонім Б. Грінченка); він був незадоволений думками Драгоманова, висловленими 1891 року, в низці статтів, що їх друкувалося в галицькій радикальній газеті „Народ“. На стор. 41 „Листів“ читаємо: „Д. Вартовому видимо страшно немілі українські радикали. Він їм закидає зневагу до націоналізму, легковаження української мови“ і т. д... Далі: „Ми вже сорок разів викладали своє profession de foi в сій справі. Ми говорили,

що ми признаємо національності, як очевидний факт, як результат певних природних і історичних обставин життя народного (хоч іноді ще необсліджених науково, і завше перемінних)... Ми признаємо важність найвиднішої ознаки, народньої мови, як способу морального зв'язку між людьми. Ми признаємо не тільки право живих груп людей, в тім числі і національних, на автономію, а й безмірні користі, які виносять люди від такої автономії. Тільки ми не можемо шукати собі провідних думок для громадської праці, культурної, політичної і соціальної, в почуттях і інтересах національних, бо інакше ми-б заплутались в усяких суб'єктивностях, в лісі історичних традицій і т. д. Ми шукаємо таких провідних і контрольних думок в наукових виводах і інтересах інтернаціональних, вселюдських. Через те, кажучи коротко, ми відкидаємо не національності, а націоналізм, а надто такий, котрий себе сам виразно протиставляє людськості, або космополітизму; ми не признаємо примусових думок і почуть, котрі видаються за національні, ніяких обов'язкових історично-національних святощів, а надто ненавистів до других національностей". І далі: „Я всякий раз, коли була потреба, казав одно: космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і формах культурної праці! Я полемізував 30 років проти російських псевдокосмополітів, котрі не признавали української національності, котрі, виступаючи проти космополітизму, рвали єдину провідну нитку безпохибного людського поступу і саму підставу новішого возродіння національностей і відкривали дорогу до себе для всякого шовінізму, виключности й реакції". На стор. 43 читаємо: „Він (Вартовий) каже: „кож-дий, хто принесе хоч крихту обмоскалення у наш нарід (чи словом з уст, чи книжкою)—робить йому шкоду, бо відбиває його від національного ґрунту" і т. д. На це Драгоманов одповідає Вартовому так: „ми раді-б помилитись, але нам видиться, що слова сі треба розуміти так, що всякий, хто дасть Українцеві московську і взагалі не українську книжку, той робить йому шкоду. Ми вже мали пригоду говорити про подібну думку, з поводу проповіді „своєї науки" в книжці д. Чайченка про Квітку і показали, скільки лицемірства в такому націоналізмі наших народовців, котрі сами-ж їздять учитись на лікарів, юристів і т. д. по чужих вищих школах. Правда одна для мужика й для пана, і ставши логічно на таку точку, перестанемо читати і московські книги Потебні й Житецького про українську мову, московські і польські книги Антоновича і Яблоновського про українську історію, перестанемо їздити у Відень учитись у Німців медицини, бо бували-ж пригоди, коли який січовик віденський осідав у Відні або в якому Тиролі і німечився і т. д. Скажуть, що я довів думку до такого кінця, де вона мусить бути абсурдна. Так вона й у початку своєму абсурд!"

„Не кажучи вже, що люди живуть не одною національністю з її мовою (інакше, напр., Французи мусіли-б увесь вік плакати, що вони тепер не говорять по-гальському, хоч дійсно вони прийняли не мало лиха, поки пороманились), а станемо на просту точку щоденного життя. Візьмім, напр., ідеального українолюбця і народолюбця де-небудь у полтавському селі, такого, що сам не тільки ширить між народом, а й пише українські книжки. Поряд з ним живе письменний мужик, котрий схоче, напр., навчитись з книжки, як ліпше вправляти бджоли або ліс, ріллю і т. д. і просить у мене об тім книжки. Української книжки такої нема, а московська (а в Галичині польська) єсть, — так народолюбець не дасть її, такої книжки, щоб він не помосковився або не сполячився? Де-ж тут буде народолюбство?"

Треба зазначити, що полеміку зняв був Вартовий, очевидно, не так тому, що він бажав сперечатись із Драгомановим, як на те, щоб вияснити питання; він прийшов кінець-кінцем до згоди з Драгомановим і в остаточному висновку виявився його однодумцем. Драгоманов-же, як бачимо, зовсім не боявся асиміляції, — цього „Хо“ націоналістів, — якщо вона, само по собі зрозуміло, не переводиться в життя шляхом урядових примусів, що по суті своїй завжди бувають насильством. Не надають російській книжки, коли немає підхожої українською мовою, а утворювати українську книжку, — такий єдино правдивий шлях, на його думку.

Подивімося тепер, що гадає Драгоманов про сепаратизм. На стор. 46 „Листів“ читаємо: „В принципі не тільки всяка нація чи плем'я має право на осібну державу, але навіть всяке село. Єсть-же й досі посеред Італії республіка С. Маріно і певно люди в ній мають свої рації зоставатись осібною державою. Схотіли дві часті Аппенцелю поділитись на осібні півканти, і живуть собі так і т. д. і т. д., — то чому-б не то Україні, а навіть Миргородові чи Сорочинцям не бути осібними державами, аби вони схотіли того і мали силу поставити на своєму?“ І далі: „Огляд історії і теперішньої практики європейських народів показує, що автономія політична і національна можлива й без державної відрубности. От через те і я, не бачучи ґрунту для державного сепаратизму українського, бачу повну можливість політичної і національної автономії української на ґрунті земської автономії (selfgovernment), до котрої і в усій Росії, в тому числі і в великоруських земствах, висказувалась стільки раз явна симпатія, і котра рано чи пізно мусить перейти в життя і в Росії“.

Отже бачимо, що Драгоманов любив земства і сподівався, що вони перебудують російську державу на децентралістичних основах. Його-ж сепаратизм, що він перевів до кінця, до відокремлення Сорочинців у осібну державу, являє собою не що інше, як прудоніянство; то єсть крайній децентралізм і автономізм найменших людських громад — аж до окремих городків та сіл, тимчасом як сепаратизм націоналістів в основі своїй завжди централістичний, і хоча сами вони відокремлюються від центра, але тільки на те, щоб утворити замість його свій, новий центр. Для націоналістів центр перш за все об'єднання, а не автономізм.

Зостається ще зазначити те, як ставився Драгоманов до питання про національне об'єднання. Для цього ми звернемося до другої його брошури: „Чудацькі думки“, що її написано трохи раніш від „Листів“.

Говорячи про італійський національний рух, що допровадив до об'єднання, Драгоманов звертає увагу на той факт, що „не всі Італійці зібрались в одну державу, Італійське королівство. Зістались осібні від нього між иншим ті, що живуть у Швайцарії, в країнах Тесинській і Гравбюнденській. Вони у свій час дуже помагали братам своїм в Італії добутти волі та єдності, а все-таки ніколи не думали й не думають прилучатись до них в одну державу. Через що се? А через ті порядки, в яких вони живуть у Швайцарії“ (стор. 10). Розповідаючи про швайцарські порядки, про широке самоврядування, яке мають громадяни цієї держави, Драгоманов говорить далі: „От через те, коли-б швайцарські Італійці пристали до Італії, то нічогосінько не виграли-б, як люди національності італійської, а стратили-б, принайменше тепер, немало: перемінили-б свої виборні краєві уряди на королівські, мусіли-б служити по кілька років садами та відбувати походи в далекі краї, тоді як тепер у Швайцарії постійного війська нема“ і т. д. Одно слово: „ую ту волю тепер-би стратили швайцарські Італійці в Італії та до того мусіли-б платити більше ціло і всякі додатки, щоб удержувати королівський уряд та військо. От

через що швайцарські Італійці радо братаються з королівськими у спільнім письменстві, всяких умілостях та штуках, а все-таки не думають відділятися від Швайцарії“...

Отже національне об'єднання, коли воно не допроваджує людей до більшої волі, а, навпаки, урізує її, Драгоманов не похвалював. Національну ідею ставив він на другий план, і в першу чергу висовував загальнолюдську ідею волі.

„Сама по собі думка про національність,—каже Драгоманов у „Чудацьких думках“ (стор. 13),—ще не може довести людей до волі й правди для всіх і навіть не може дати ради для впорядкування навіть державних справ. Треба пошукати чогось іншого, такого, що-б стало вище над усіма національностями та й мирило їх, коли вони підуть одна проти другої. Треба шукати всесвітньої правди, котра-б була спільною всім національностям“.

В тій таки брошурі Драгоманов, мов-би вгадуючи події, що ми пережили їх за останні роки, каже: „Послухайте, з якою ненавистю говорять иноди наші люди про Москалів, Поляків, Жидів, і подумайте, що-б сталося з тими сусідами, коли-б удалось нашим національникам узяти уряд на Україні в свої руки. Яке-б вони їм „обукраїнення“ приписали!“ (стор. 20). Отже, подібно до того, як пограбування, що заподіяла нам злодіяцька ватага, не дає нам права із свого боку нападати на сусіду та грабувати його, так і на „обмоскалення“ не можна відповідати „обукраїненням“,—додамо ми від себе.

На цьому ми закінчимо виписи.

Що-ж мають наші крайні ліві, з одного боку, і шовіністи, з другого, спільного з Драгомановим? Нічогісінько. Через що-ж вони все таки чіпляються частенько за Драгоманова та силкуються так чи сяк притулити його ім'я до своїх заходів?—Кожна політична течія, кожна партія мусить вважати на громадську думку і, по змозі, не йти зовсім у супереч із нею. Дбаючи про свій успіх, вона мусить наводити якісь теоретичні підвалини своєї програми, вказувати на певні, усім відомі ймення та авторитети і т. д. Одним з таких імен і стало ймення Михайла Петровича Драгоманова. Так болотяна птиця „чортова курка“, щоб перебратися з однієї очеретяної гущавини до другої, опинившись перед прогалиною, вискакує на широке латаття та й біжить по ньому, аби швидше заховатись у другій темній гущавині.

Приїзджучи до Софії, я звичайно зупинявся у Михайла Петровича Драгоманова. Він займав верхній поверх невеликого будинку, і квартира в нього була таки просторенька. Одну велику горницю було завалено його бібліотекою, яку він, перевізши із Женеви, так і не встиг упорядкувати. Остання моя з ним зустріч трапилась місяців за два перед його смертю. Спеціалісти-лікарі заборонили йому робити будь-які зусилля, навіть говорити голосно. Тимчасом, як професор, він не міг устерегтися від того. Правда, дома зате він говорив не инакше, як пошепки, більшу частину часу півлежачи на ліжку, біля якого лежали потрібні йому книги та прилагоджено було рухомі полицки, щоб він міг писати, не підводячись.

Повільно сходяв він по сходах, щоб сісти на візника та їхати до університету, і години через дві ще повільніше зіходив до себе на другий поверх. Ступивши раз та піднявшись на один східць, він зупинявся, передихував і робив тоді другий ступінь. Так тяжко—повільно зіходив він по сходах нагору. Праву руку він незмінно притуляв до лівої ключиці, але його постать, коли дивитись на нього ззаду, зоставалась, як і поперед, характерно-випростаною.

Під ту годину в нього гостювала Леся Українка, рідна його небога,

що приїхала з Росії й прожила кілька місяців. Втім, не скажу, скільки саме часу вона в нього прожила, знаю тільки, що вона була при його смерті.

В той самий час галицькі приятелі, прихильники Драгоманова влаштували на пошану 30-літньої його громадської діяльності ювілей. Галичани прислали йому вишивані рушники, скатерки, вирізьблені дерев'яні тарелі та інші речі ручного виробу, і Михайло Петрович, дивлячись на усе це, порозкладав на столі, мовив мені раз пошепки: „Похорон мій справляють“.

Треба сказати, що про перебіг свого слабування та про своє самопочуття він уникав розмовляти з околицьними людьми. Іноді тільки вирветься, було, в нього мимохідь кинуте слово. Особливо уникав він розмов про це з Людмилою Михайлівною, дружиною своєю. Він бачив, як вона страшенно турбувалась за ним, і тому уникав балачок з нею на цю тему, майже завжди звертаючи розмову на жарт. Пам'ятаю, запитав я раз Людмилу Михайлівну про Михайла Петровича,—як він себе почуває, і вона відповіла мені: „Хіба-ж він скаже мені коли про себе правду? Завжди відповість якоюсь фразою, якої й змісту не можна вгадати“. „І завжди він такий був—додала Людмила Михайлівна,—коли, було, почну розпитувати про щось таке, що торкається його та турбує мене, то в відповіді його я ніколи не могла вгадати, чи шуткує він, чи насправжки говорить“.

З Лесею Українкою він був далеко більш одвертий. Незадовго перед смертю він сказав їй: „Не хотілося-б мені, щоб мене ховали православні попи. Зберуться—накадять ладаном... Пастор—краще“.

Леся подбала, щоб це його бажання виконати: його поховано було по-лютеранському...

І лежить наш Михайло Петрович на кладовищі в Болгарії, дожидається коли задумають земляки перевезти його на рідну землю. Хай-би хоч могила дала йому ця земля, коли не зуміла зберегти його за життя.
